

ЗАГАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Є. Харитонов, професор,
О. Харитонова, доцент
(Одеська національна юридична
академія)

Європейські правові системи: проблеми класифікації

В останнє десятиліття у галузі порівняльного правознавства з'явилася низка нових праць¹, майже в кожній з яких аналізуються питання класифікації правових систем, що свідчить про зростання інтересу до відповідної проблематики.

Слід зазначити, що класифікація правових систем є однією з найбільш складних проблем компаративістики, що не втрачає актуальності протягом тривалого часу. Це пояснюється тим, що вона має не тільки теоретичний, а й практичний інтерес, оскільки від її вирішення залежить в кінцевому рахунку не лише визначення державою свого місця у світовому правовому просторі, а й вибір орієнтирів для вдосконалення власної правової системи, відповідного законодавства і практики його застосування.

¹ Див.: *Георгіца А. З.* Конституційне право зарубіжних країн: Підручник. — Чернівці, 2001; *Луць Л. А.* Методологія порівняльного правознавства // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні. — Львів, 1997. — С. 34; *Оніщенко Н. М.* Правові системи сучасності. Порівняльне дослідження національних правових систем // Держава і право — 2000. — Вип. 7. — С. 3—11; *Решетников Ф. М.* Правовые системы стран мира. Справочник. — М., 1993; *Тихомиров Ю. А.* Курс сравнительного правоведения. — М., 1996; *Саидов А. Х.* Сравнительное правоведение (основные правовые системы современности): Учебник. — М., 2000; Правовые системы стран мира. Энциклопедический справочник / Отв. ред. А. Я. Сухарев. — М., 2000; *Марченко М. Н.* Сравнительное правоведение. Общая часть: Учебник. — М., 2001. Див. також низку статей М. Н. Марченко в збірнику наукових праць «Вестник Московского университета. Сер. 11. «Право» за 2000 р. № 1—8. Короткий огляд див.: Правовые системы стран мира / Отв. ред. А. Я. Сухарев. — М., 2000. — С. III—V; *Цвайгерт К., Кетц Х.* Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права: В 2 т. / Пер. с нем. — М., 1998; *Кох Х., Магнус У., Винклер фон Моренфельс П.* Международное частное право и сравнительное правоведение / Пер. с нем. — М., 2001.

Наприклад, після розпаду Союзу РСР колишні союзні республіки (у тому числі Україна) не тільки опинились наодинці з проблемою оновлення правової доктрини, а й мусили обрати концепції законотворчості, у першу чергу в галузях, що мають забезпечувати проведення реформ у державі — цивільній та адміністративній, як таких, що визначають статус особи, її взаємостосунки з іншими приватними особами та державою, а також опосередковують «горизонтальні» та «вертикальні» відносини торгового обігу.

Внаслідок дефіциту часу, необхідності вирішення складних, багатоаспектних завдань почалося «обвальне» запозичення ідей із законодавчих актів економічно розвинутих країн — з Німецького цивільного кодексу, французького законодавства, англійського і американського права, що призвело, зокрема, до таких невдалих рішень, як запровадження сумнозвісних «трастів», котрі органічно властиві англо-американській правовій системі, але недостатньо забезпечують права вкладників у континентальних правових системах.

Таким чином, без урахування відповідної традиції права, місця у ній національної правової системи неможливий і подальший ефективний його розвиток.

Слід зазначити, що спроби класифікації світових і європейських систем права мали місце вже з кінця XIX ст. Як критерії називали різні обставини.

Так, пропонувалося класифікувати правові системи в межах романської, німецької, англосаксонської, слов'янської та ісламської правових сімей (Ейсман). З огляду на нечіткість критеріїв такий підхід було піддано критиці, і пізніше називали інші підстави класифікації: роль правових джерел, що дозволяло виокремлювати такі правові сім'ї: континентально-європейську, англо-американську, ісламську (Леві-Ульман); національні ознаки — за цим критерієм виділяли індоєвропейську, семітську, монгольську правові сім'ї, а також право нецивілізованих народів (Соце-Аль); генетичну ознаку — відображення впливу міжнародно-правових звичаїв, римського і канонічного права, сучасних демократичних традицій (Мартинез Паз); за змістовним принципом пропонувалося виділяти сім правових сімей: французьку, німецьку, скандинавську, англійську, російську, ісламську та індійську (Армінджон, Нольде і Вольф);

критерій «великих цивілізацій» був основою виокремлення правових сімей нецивілізованих народів, античних цивілізацій Середземномор'я, євро-американської сім'ї, релігійно-правової сім'ї афро-азійських народів (Шнітлер). Було також запропоновано класифікацію, що ґрунтується на характері джерел (Мальмстрем), що дало підстави розрізняти західну (євро-американську) групу, яка включає французьку, скандинавську, німецьку і англійську сім'ї; латиноамериканську правову сім'ю і сім'ю загального права. Особливу групу склали соціалістичні, азійські і африканські (несоціалістичні) системи права.

Угорський правознавець Йорсі на засадах вчення марксизму-ленінізму запропонував обрати критерієм класифікації характер виробничих відносин, зокрема, особливості відносин власності. Класовий підхід дозволив йому виділити два типи (дві системи) права — капіталістичний і соціалістичний. У свою чергу, правові системи європейських країн «капіталістичного права» були поділені на чотири групи залежно від часу і характеру переходу від феодальних до капіталістичних виробничих відносин (ранній, пізній, радикально-революційний тощо)¹.

Рене Давид за ідеологічним та юридико-технічним критеріями виокремлював спочатку п'ять правових сімей: західного, радянського, ісламського, індуїстського і китайського права, однак пізніше дещо модернізував цю класифікацію, називаючи такі правові сім'ї: романсько-германське право, загальне право, соціалістичне право, інші системи (сюди увійшли ісламське право, іудейське право тощо)².

Критично аналізуючи запропоновані концепції з точки зору обґрунтованості класифікації, К. Цвайгерт і Х. Кетц підтримали позицію Армінджона, Нольде і Вольфа, підкреслюючи, що раціональна класифікація сучасних правових сімей потребує вивчення їх змісту. Крім, того, ними слушно наголошувалося на залежності класифікації правових сімей і критеріїв, що визначають належність до них окремих правових систем, від історичного розвитку і тих змін, що відбуваються в світі. На цій підставі вони розрізняли порівняльну історію права, або так зване «вер-

¹ Огляд див., напр.: Скакун О. Ф. Теория государства и права: Учебник. — Х., 2000. — С. 564—566; Цвайгерт К., Кетц Х. Вказ. праця. — С. 100—102.

² Див.: Давид Р., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности / Пер. с франц. — М., 1996. — С. 20—28.

тикальне» порівняльне правознавство, яке вивчає різні правові сім'ї, що відійшли в минуле і відрізняються одна від одної залежно від епохи, що розглядається, і «чисте» порівняльне правознавство, яке вивчає ті правові сім'ї, що містять лише сучасні, «живі» правопорядки. Для усунення вад інших класифікацій ними пропонувалося враховувати також стиль правової системи, котрий у межах теорії правових сімей визначається такими факторами, як історичне походження і розвиток правової системи; доктрина юридичної думки та її специфіка; правові інститути, що виділяються своєрідністю; правові джерела та методи їх тлумачення; ідеологічні чинники.

З урахуванням цих обставин К. Цвайгерт і Х. Кетц згрупували всі національні правові системи у вісім правових сімей: 1) романську; 2) германську; 3) скандинавську; 4) загального права; 5) соціалістичного права; 6) права країн Далекого Сходу; 7) ісламського права; 8) індуського права¹.

Попри всю начебто універсальність такої класифікації, напевно чи її можна назвати бездоганною. Хоча б тому, що єдність і послідовність критеріїв тут дотримані не до кінця. Наприклад, відсутнє чітке розмежування «живих правопорядків» і тих, що відійшли або відходять у минуле (індуське право); не згадується зовсім африканське право тощо.

Стосовно такої ознаки, як правовий стиль, слід зазначити, що вона може бути лише додатковою підставою для класифікації. Але ж визначальна класифікація — першого рівня (макрорівня) — повинна мати основою більш ґрунтовні критерії, оскільки стиль, за К. Цвайгертом і Х. Кетцем, містить низку властивостей (ідеологія, доктрина права, інститути тощо), які і самі мають бути чимось зумовленими.

Що стосується класифікації правових систем в українській компаративістиці, то попри оптимістичні заяви на кшталт того, що «згідно з вітчизняною правовою думкою всі національні правові системи групуються у такі правові сім'ї: англосаксонська правова сім'я, романо-германська правова сім'я, мусульманське право, слов'янська правова сім'я»², згадана «думка» далека від єдності з цього питання³. На жаль, у твердженні про

¹ Див.: Цвайгерт К., Кетц Х. Вказ. праця. — С. 106–108, 117.

² Оніщенко Н. М. Вказ. праця. — С. 8.

³ Пор.: Скакун О. Ф. Вказ. праця. — С. 566–567.

єдність українських компаративістів немає посилань на конкретні праці, де пропонується така класифікація¹, що утруднює дискусію, але в усякому разі можна припустити, що це відповідає авторській позиції, якій і слід адресувати заперечення. Її недоліком насамперед є непевність, «розмитість» критеріїв. (За цією ознакою, так само як і за переліком правових сімей, вона нагадує класифікацію Ейсмана). Зокрема, підставою для виокремлення англосаксонської правової сім'ї слугує характер джерел, для романо-германської — стародавність та характер історичного розвитку, мусульманської — тип релігії, а слов'янської — «національна» (якщо є поняття «слов'янська національність») ознака.

Тоді вже більш логічним з цих позицій було б виокремлення не слов'янської, а «євразійської» правової сім'ї. Хоча слід зазначити, що прихильники існування останньої, як правило, не утруднюють себе пошуком єдиних критеріїв і до того ж, обґрунтовуючи самотність «євразійської» правової сім'ї, апелюють виключно до російської літератури, де у свою чергу йдеться про українське, білоруське та подібне право фактично у контексті розвитку російського права².

Беручи до уваги розбіжності у підходах до класифікації правових систем і не зупиняючись далі більш докладно на перевагах і вадах різних її варіантів, запропонуємо до розгляду дещо іншу концепцію дослідження, наголосивши на необхідності врахування таких обставин.

По-перше, мають бути враховані сутність самого феномена права і його зв'язок з такою категорією, як «культура (цивілізація)».

По-друге, треба відмовитися від спроби класифікації правових систем в одній площині, маючи на увазі, що йдеться про феномен, який існує у різних часових і просторових вимірах і на різних рівнях.

¹ Подальші висловлювання дають підстави припустити, що значною мірою йдеться про дещо оновлену класифікацію Ейсмана, яка на Заході вважається застарілою, але набула певної популярності у російських науковців, особливо щодо «слов'янського права» (див.: Теория государства и права. Курс лекций / Под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. — М., 1997. — С. 171–181 (автор — В. Н. Синюков); Тихомиров Ю. А. Вказ. праця. — С. 124–125.

² Див., напр.: Оборотов Ю. Н. Правовая система Украины и евразийская правовая семья // Актуальні проблеми політики: 2000. — Вип. 9. — С. 36–42; його ж. Традиції і новачки в правовому розвитку. — Одеса, 2001. — С. 115–121.

По-третє, слід переглянути систему критеріїв з метою знайти ті, що справляють вирішальний вплив на розвиток національних правових систем чи певну їх сукупність, а також ті, що відіграють другорядну роль, слугуючи підставами класифікації нижчих рівнів.

З'ясовуючи взаємозв'язок категорій «цивілізація» і «право» та вплив цього чинника на класифікацію, що нас цікавить, насамперед слід звернути увагу на те, що треба вести мову не про одну «цивілізацію», а про «цивілізації», оскільки це поняття існує в множині¹, внаслідок чого необхідно розрізняти світові та локальні цивілізації.

Світові цивілізації — це етап в історії людства, який характеризується певним рівнем потреб, здібностей, знань, навичок та інтересів людини, технологічним та екологічним способом виробництва, устроєм політичних та суспільних відносин, рівнем розвитку духовного репродукування (відтворення); по суті йдеться про довгостроковий (багатовіковий) історичний цикл. Зміна світових цивілізацій відображає поступальний рух історичного процесу, саморозвиток людства.

Локальні цивілізації виражають культурно-історичні, етичні, етнічні, релігійні, економіко-географічні особливості окремої країни, групи країн, етносів, які пов'язані спільною долею, відображають ритм загальноісторичного прогресу, то опиняючись у його епіцентрі, то віддаляючись від нього. Кожна локальна цивілізація має свій почерк, свій ритм, більш або менш синхронізований з ритмом світових цивілізацій².

Сутність феномена права як явища, що відображає вимоги цивілізації, не обмежується лише тим, що право нормативно об'єктивує та реалізує ці вимоги, але також воно є чинником індивідуального самовираження особи, творчості, їх акумуляції, самозростання³.

Отже, право — не тільки складова частина соціально-політичного устрою, а й також елемент суспільної свідомості, складова духовного світу людини та її світогляду. При цьому слід вра-

¹ Див.: *Февр Л.* Бои за историю / Пер. с франц. — М., 1989. — С. 263–281.

² Див.: *Яковец Ю.* История цивилизаций. Учебное пособие. — М., 1995. — С. 53–54.

³ Див.: *Алексеев С. С.* Право: азбука — теория — философия: Опыт комплексного исследования. — М., 1999. — С. 200, 219, 221, 224.

ховувати, що право виникає у нерозривному зв'язку з релігією; потім воно набуває все більшої соціально-політичної ваги, а тому вимагає філософського та фахового правничого осмислення і обґрунтування; і, нарешті, стає елементом суспільної та індивідуальної свідомості, хоча і зберігає свій глибинний зв'язок з релігією, що відіграє роль певного генетичного світоглядного коду¹.

Таким чином, на класифікації права неминуче має впливати його зв'язок з категорією «цивілізація». Очевидно, кожній локальній цивілізації повинна відповідати своя система права. Назвемо це «традицією права».

При цьому слід також відмовитися від спроби класифікації правових систем в одній площині (чи одному вимірі), маючи на увазі, що йдеться про феномен, який існує у різних часових і просторових координатах та на різних рівнях.

З урахуванням цих обставин може бути визначено загальну структуру права.

Найнижчою (основною) ланкою є первісна (національна) правова система, котру можна визначити як конкретно-історичний комплекс взаємопов'язаних юридичних засобів та явищ, а також пануюча правова ідеологія окремої держави (країни)².

Національні (первісні) правові системи, що мають спільні ознаки, можуть бути об'єднані в правові сім'ї. При цьому визначальною рисою має бути така ознака, як однакові світоглядні засади, котрими власне й визначаються усі інші риси права: взаємостосунки особи і громади, правова доктрина держави, особливості концепцій окремих галузей права, а відтак, судострій і судочинство тощо.

Вищою ланкою є «традиція права», котра відображає взаємозв'язок права з певною локальною цивілізацією і у цьому значенні може тлумачитись як правові цінності, категорії, інститути, норми, які протягом сторіч свідомо передаються від покоління до покоління у певній цивілізації (культурі).

Співвідношення елементів загальної ієрархії права можна розглядати під різними кутами зору.

¹ Див.: Харитонов Є. О., Харитонова О. І. Рецепції приватного права: парадигма прогресу. – Кіровоград, 1999. – С. 14.

² Прийнята у державі та національна правова система можуть не збігатися, особливо у країнах з поліетнічним населенням. Тому вживається вираз «національна (первісна) правова система».

Так, визначаючи національну систему права як первісну, основну ланку, можна вибудовувати класифікацію, рухаючись «знизу вгору»: національна правова система — правова сім'я — традиція права — право взагалі.

Разом з тим при класифікації може бути і рух «згори вниз»: право — традиції права — сім'ї права — первісні (національні) правові системи.

Обираючи той чи інший шлях, на нашу думку, слід враховувати предмет і галузь дослідження.

У галузі історичної компаративістики при класифікації правових систем періоду їх формування перевагу слід віддавати першому шляху. Це пояснюється тим, що локальні цивілізації перебувають у стані трансформацій; релігії, а з ними і право, мають місцевий або ж локальний характер; поняття правових сімей у сучасному розумінні ще теж практично не існує і т. д.

Але при дослідженнях типів права у галузі сучасної компаративістики пріоритети змінюються. Існує поняття загальнолюдської та локальних цивілізацій і властивого їм феномена права. Склалося уявлення про світові та локальні релігії. Відбувається процес взаємодії національних правових систем. Ці та інші процеси дають змогу здійснити класифікацію систем права як цілісного явища, що зумовлює доцільність руху «згори вниз».

Отже, у загальному вигляді рівні класифікації виглядають так: 1) право як феномен світової цивілізації поділяється на традиції права, 2) традиції права поділяються на правові сім'ї, 3) правові сім'ї групують у собі первісні (національні) системи права.

Відповідно до такого розуміння структури права (правових систем) і з урахуванням викладених раніше положень про локальні та світові цивілізації можна виділити дві традиції приватного права Європи, що відповідають двом локальним європейським цивілізаціям: 1) Західноєвропейську; 2) Східноєвропейську (Візантійську)¹.

Стосовно Європи «Західна традиція» права — це ті правові цінності, категорії та інститути, які іманентно властиві західноєвропейській локальній цивілізації, ґрунтуються на світогляді, культурі і ментальності Західного світу, що веде родовід від Грецької та Римської Античності.

¹ Їх характеристику див.: *Харахаш Б.* Культурно-цивілізаційна дискретність: філософія, геополітика, етноконфліктологія // Сучасність. — 1999. — № 3. — С. 92.

Під «Східною європейською традицією права» маємо на увазі закономірний процес формування і розвитку права у народів, груп, етносів, що належать до східноєвропейської цивілізації; тих, які входили в так зване «Візантійське співтовариство націй» або зараз є спадкоємцями «Духу Візантії», вираженому в догматах православної гілки християнства.

Для Західної традиції права властивими є: 1) відносно чітка межа між правовими та іншими інституціями. Хоча політика і мораль можуть визначати закон, але вони не тлумачаться як сам закон; 2) управління правовими інституціями доручається спеціальному корпусу професіоналів, які мають спеціальну юридичну освіту; 3) сума юридичних знань, одержана фахівцями, знаходиться в діалектичній єдності з правовими інституціями; 4) закон сприймається як цілісна система, «організм», який розвивається у часі, через століття і покоління; 5) життєздатність системи права ґрунтується на впевненості суспільства у довговічному характері права; 6) розвиток права є не тільки пристосуванням старого до нового: право має свою історію; 7) історичність права пов'язана з усвідомленням його переваги над політичною владою; 8) всередині одного суспільства існують і змагаються різні юрисдикції, що робить переваги закону необхідними і можливими¹.

Головні риси Східної традиції права можна визначити таким чином: 1) обмеженість світоглядного підґрунтя права, як правило, християнським вченням в його православної інтерпретації або вченням, що нагадує його; 2) схильність до тлумачення права як позитивного закону, зміст якого зумовлений не стільки природними приписами, скільки потребами суспільства, котрі краще за всіх знає держава (монарх, диктатор, володар), що втілює їх в законодавчих встановленнях; 3) організація і проведення законотворчих, дослідницьких тощо робіт в галузі права за «ініціативою згори»; 4) обмеженість творчого пошуку, і як результат — втрата авторитету і значення юриспруденції; 5) побоювання «надмірного» розширення сфери приватноправового регулювання, прагнення забезпечити максимально можливі контроль і втручання держави у відносини приватних осіб. В результаті приватне право виявляється «розбавленим» публічно-правовими

¹ Див.: Берман Г. Дж. Западная традиция права: Эпоха формирования. — М., 1996. — С. 25—27.

нормами і нерідко тлумачиться як «господарське» або ж ще якесь того ж роду; 6) недостатньо чітке розмежування між правовими інституціями, з одного боку, і державними інституціями іншого типу (наприклад, адміністративними, управлінськими установами) — з другого; 7) відсутність теоретично обґрунтованої і визнаної офіційно концепції наступництва права, Внаслідок цього таке явище, як рецепція права, відбувається в латентних формах, має обмежений і непослідовний характер; 8) акцентування уваги головним чином не на правах, а на обов'язках учасників правовідносин¹.

Однак при цьому слід мати на увазі, що обидві ці системи є «дочірніми» стосовно «материнської» системи — Римського права, котре являє собою елемент Античної цивілізації, уособлюючи вищі досягнення Античного права. Такий феномен, як рецепція римського права, надає йому характеру універсальності, загальності для європейських цивілізацій. Тому Римське право є не просто елементом античної культури (як, наприклад, давньогрецьке право), а й загальною системою (першою за часом традицією) європейського права, що відповідає попередньому витку світової цивілізації. Нова загальна система (правова традиція) формується зараз у вигляді уніфікованого права Європи.

Таким чином, у кінцевому підсумку маємо справу з трьома традиціями права Європи, що існують у двох площинах:

1) Римське приватне право як «материнське» — елемент минулої цивілізації — універсальне, загальне право, попередник і своєрідний камертон більш пізніх систем (традицій) європейського права;

2) Західноєвропейська та Східноєвропейська традиції права — у правовому сенсі «дочірні» щодо Римського; ті, що існують і продовжують розвиватися й зараз як елементи відповідних локальних цивілізацій.

Слід відзначити, що «цивілізаційний» критерій у цьому тлумаченні зовнішньо є близьким до критерію ідеологічного, що був запропонований Рене Давидом, який до ідеології в цьому

¹ Докладніше про це див.: Харитонов Є. О. Історія приватного права Європи: Східна традиція. — Одеса, 2000. — С. 8–9. Цікаво, що деякі автори називають ці риси ознаками так званої «слов'янської правової сім'ї» (див., напр., зазначені вище праці М. Онішук, Ю. Оборотова). Проте жоден з них не згадує, наприклад, ту ж таки Польщу, яка, будучи слов'янською країною, «не вписується» в запропоновану систему.

контексті відносив відображення релігійних, філософських уявлень даного суспільства, його політичну, економічну і соціальну структуру.

Разом з тим «цивілізація» є поняттям більш широким, що охоплює не тільки духовні, а й матеріальні аспекти життя суспільства, його побут, ментальність тощо. Тому такий підхід дозволяє більш повно враховувати чинники, що формують правову систему і специфіку її існування.

Отже, для класифікації правових систем доцільним видається використання згаданих вище критеріїв різного рівня.

До критеріїв класифікації першого рівня (макрорівня) належить тип цивілізації, що зумовлює існування певної традиції права.

Критерієм класифікації другого рівня є відмінності світогляду в межах традиції, а відтак, концепції взаємовідносин держави і приватної особи, чим, насамперед, визначається тип сім'ї права.

Інші ознаки — такі, наприклад, як згадані вище, особливості правового стилю тощо, — є не підставою поділу, а навпаки, критеріями віднесення первісних (національних) правових систем до тієї чи іншої правової сім'ї.

Таким чином, традиція права залежить від типу цивілізації. У свою чергу тип цивілізації визначається насамперед залежно від світогляду, який історично найчастіше втілюється в релігії або в системі поглядів, що приходить їй на зміну (наприклад, комуністична ідея, яка певною мірою змагалася з православ'ям, у Східноєвропейській локальній цивілізації).

Подальший поділ залежить від відмінностей у світогляді, а отже, у доктрині права, що є визначальною для характеристики сім'ї права.

Для Західноєвропейської традиції права це світоглядні відмінності, які втілилися у католицизмі, протестантстві та англіканстві, зумовили особливості тлумачення морально-етичних категорій, визначення їх цінності, а відтак, доцільність виокремлення романської, германської та англосаксонської сімей права.

Для Східноєвропейської традиції права це існування гілок православ'я (ортодоксального та поміркованого) і відповідних нюансів у визначенні взаємостосунків особи і суспільства, що зумовлює виокремлення східноєвропейської та центральносхідноєвропейської сімей права.

Запропонована класифікація не претендує на бездоганність. Разом з тим такий погляд на європейські правові системи дозволяє, як видається, більш повно врахувати значення світоглядних та морально-етичних засад у формуванні тут приватного і публічного права, а також можливі тенденції розвитку майбутнього загальноєвропейського права. Крім того, врахування цих критеріїв дає підстави і для більш точного визначення місця права України серед інших правових систем.

Надійшла до редколегії 15.03.02

П. Рабінович, член-кореспондент
АПрН України,
О. Гришук, аспірантка Львівського
національного університету

Гідність людини як фундамент її природного права на компенсацію моральної шкоди

I. Останнім часом в Україні, як і в інших країнах Європи, відчутно актуалізується право людини на захист її честі й гідності та на компенсацію моральної шкоди, заподіяної внаслідок порушення будь-яких її прав. У цьому, як видається, не випадковому процесі знаходить прояв **закономірна тенденція зростання самоцінності кожної людини**. А стан і рівень реалізації цієї тенденції у тій чи іншій державі можуть слугувати хіба що не вирішальним критерієм суспільного прогресу, найбільш переконливим показником «людиноцентристської» орієнтації відповідної країни.

Відображення зазначеної тенденції можна спостерігати як на міжнародному, так і на національному рівнях правового регулювання.

Так, відзначимо, що поняття «гідність людини» вельми інтенсивно використано у низці фундаментальних міжнародно-правових актів. Для прикладу, за нашими підрахунками, у шести фундаментальних актах ООН та у двох актах ЮНЕСКО, що безпосередньо присвячені правам людини, воно вживається 30 разів. А в одному з актів Ради Європи його включено навіть до